

SSRS–Vatikano santykiai ir sovietų valdžios politika Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje 1945–1978 m.

Straipsnyje nagrinėjama SSRS–Vatikano santykių raida ir jų įtaka Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Panaudoti Rusijos Federacijos valstybiniame archyve saugomi Religinių kultūrų reikalų tarybos archyviniai dokumentai.

IVADAS

Sovietų valdžios religinė politika buvo gana sudėtinga, ją lėmė ne tik komunistinės ideologijos agresyvi ateistinė nuostata, bet ir kiti reikšmingi veiksniai. Aiškiai matyti jos diferenciacija atskirų religinių konfesijų atžvilgiu. Sovietų okupuotoje Lietuvoje vienintelėje iš visų respublikų vyraujanti religija buvo katalikybė. Dėl to Bažnyčios padėtis čia tapo vienu svarbiausių SSRS–Vatikano santykių „karštųjų taškų“. Šio straipsnio tikslas – išsiaiškinti, kokį poveikį tie santykiai turėjo okupacinės valdžios religinei politikai Lietuvoje. Kita vertus, bus mėginama nagrinėti ir atvirkštinį ryšį, t. y. kaip sovietų valdžios politikos Lietuvoje tikslai veikė jos santykių su Šv. Sostu taktiką. Toks tyrimas būtinas analizuojant antibažnytinę politiką sovietų okupuotoje Lietuvoje, siekiant išryškinti įvairiapuses ją lėmusias įtakas. Juo labiau kad iki šiol negausiuose moksliniuose darbuose, kuriuose tyrinėjami sovietų valdžios veiksmai, nukreipti prieš Katalikų Bažnyčią Lietuvoje, pastarasis aspektas nėra išsamiai atskleistas.

R. Laukaitytė neseniai pasirodžiusiame straipsnyje apie sovietų valdžios antibažnytinę politiką 1944–1949 m.¹ plačiai aprašo sovietų valdžios mėginimus sukurti Lietuvoje tautinę bažnyčią, tačiau ir ši sovietų valdžios akcija, ir visa pirmųjų okupacijos metų politika Bažnyčios atžvilgiu nagrinėjama plačiau neatskleidžiant Sovietų Sąjungos pozicijų į įvairias religines konfesijas, neanalizuojant jos santykių su Vatikanu. SSRS–Vatikano santykių įtaką Bažnyčios padėčiai sovietų okupuotoje Lietuvoje epizodiškai aptaria išeivijos autoriai T. Remeikis² ir V. Vardys³. Abu jie daugiausia dėmesio skyrė septintajame dešimtmetyje Vatikano vykdytai vadinamajai *Ostpolitik*, kurios vienas svarbiausių tikslų buvo atkurti bažnytinę hierarchiją komunistų valdomose Vidurio ir Rytų Europos šalyse. T. Remeikio nuomone, ši politika nieko gera nedavė tikėjimo išlaikymui Lietuvoje, nes Vatikano pritarimas sovietų valdžiai paklusniems hierarchams tik dar labiau skaldė bei demoralizavo Bažnyčią iš vidaus⁴.

Stingant dėmesio šiai problemai lietuviškoje istoriografijoje, tam tikro istoriografinio pagrindo pasirinktai temai nagrinėti tenka ieškoti bendresnio pobūdžio darbuose, kurių autoriai analizuoja Vatikano santykių su Rytų Europos komunistiniais režimais raidą arba sovietų valdžios konfesinę politiką visos Sąjungos mastu. Iš pirmosios grupės darbų pirmiausia minėtinas kapitalinis

vokiečių žurnalisto ir istoriko H. Stehle's veiklas, kuriame remiantis gausiais šaltiniais nagrinėjama Vatikano politika komunistinių režimų atžvilgiu 1917–1990 m.⁵ Autorius gana kritiškai vertina konfrontacijos su komunistiniais režimais taktiką, kurios Vatikanas laikėsi popiežiaus Pijaus XII pontifikato metais (1939–1958), ir mėgina pagrįsti nuomonę, kad vėliau prasidėjusi *modus vivendi* paieška padėjo Bažnyčiai išgyventi ir patirti mažiau nuostolių. Panašią problematiką tyrinėjo kitas vokiečių istorikas E. Winteris⁶, tačiau jo darbui neigiamą įtaką darė tai, kad jis gyveno ir dirbo Rytų Vokietijoje, be to, negalėjo naudotis tokios plačios apimties šaltiniais. Vatikano taktiką komunistinių režimų atžvilgiu septintajame–aštuntajame dešimtmečiais analizavo ir amerikiečių istorikas D. J. Dunnas⁷; priešingai nei H. Stehle, jis įrodinėjo, kad Šv. Sostas darė daug klaidų gerindamas santykius su komunistiniais režimais. Minėtinas taip pat neseniai pasirodęs leidinys, kuriame publikuojami 1995 m. Maskvoje vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „II Vatikano Susirinkimas. Žvilgsnis iš Rusijos“ skaityti pranešimai⁸. Iš antrosios grupės darbų rengiant straipsnį naudotasi tais darbais, kuriuose, remiantis atsivėrusių archyvų dokumentais, apžvelgiamas Rusijos stačiatikių bažnyčios likimas sovietinės totalitarinės sistemos sąlygomis⁹.

Be neabejotinai svarbaus istoriografinio pagrindo, išsikeltų problemų analizei būtina panaudoti ir archyvinius dokumentus, kuriuose užfiksuotos sovietų valdžios pareigūnų mintys bei veiksmai. Maskvos požiūrį, planus ir veiksmus katalikybės atžvilgiu liudijančių dokumentų pasitaiko naujausiuose rusų istorikų darbuose, jų taip pat galima rasti tyrinėjant neseniai atsivėrusių Rusijos centrinių archyvų fondus. Šiame straipsnyje panaudoti Rusijos Federacijos valstybiniam archyve saugomi Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS MT (toliau – RKRT) do-

kumentai. Ši institucija 1944–1965 m. kontroliavo visų, išskyrus stačiatikius, Sovietų Sąjungoje veikusių religinių konfesijų veiklą. Liudijimų, kokia konkrečiai politika Bažnyčios atžvilgiu buvo vykdoma Lietuvoje ir kokios iniciatyvos buvo teikiamos Maskvai, randame tyrinėdami LKP CK, RKRT įgaliotinio bei MGB–MVD–KGB padalinių Lietuvoje veiklos dokumentus, saugomus pagrindinėse naujausios Lietuvos istorijos dokumentų saugyklose: Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA), Lietuvos visuomeninių organizacijų archyve (LVOA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (LYA). Svarbus tyrimo objektas yra ir oficialioji sovietinė spauda; nors ji neatspindi realios tikrovės, tačiau skaitant tarp eilučių daug pasako apie sovietų valdžios nuotaikas ir veiksmus.

I. PIRMASIS POKARIO DEŠIMTMETIS: „VATIKANAS – TARPTAUTINĖS REAKCIJOS LIZDAS“

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pirmaisiais pokario metais, Sovietų Sąjungai įtvirtinant savo valdžią iš naujo okupuotose teritorijose bei naujoje įtakos zonoje Vidurio ir Rytų Europoje, viešai rodomas jos vadovų požiūris į Katalikų Bažnyčią, kuri šiame regione turėjo nemažą įtaką, buvo gana nuosaikus ir net geranoriškas. Tokią nuostatą Jozifas Stalinas pademonstravo neįpareigojantčiame, tačiau propagandiniu atžvilgiu labai svarbiame susitikime su 1944 m. balandžio mėn. iš JAV atvykusiu kun. S. Orlemanskiu. Tačiau tuo pačiu metu slapta jau buvo rengiami Bažnyčiai nieko gera nežadantys konfesinės politikos planai, labai primenantys carinės Rusijos politikos tradicijas.

Katalikų Bažnyčia su savo centru sovietų nekontroliuojamoje erdvėje bei hierarchizuota struktūra buvo itin neparanki totalitarinės kontrolės sistemai. Šiai sistemai dėl

geografinių sąlygų (centras Maskvoje) ir dėl istorinės tradicijos daug parankesnė buvo Rusijos stačiatikių bažnyčia (toliau – RSB). Vatikanas tuo metu deklaravo griežtas anti-komunistines nuostatas, todėl buvo ypač svarbu mažinti jo įtaką siekiant įsitvirtinti Europoje. Tai padaryti planuota sovietų kontroliuojamame regione stiprinant stačiatikybės pozicijas ir silpninant katalikų. Sovietų valdžios konfesinės politikos *motto* 1945 m. pradžioje rašytame tarnybiniame rašte J. Stalinui suformulavo neseniai sukurtos Rusijos stačiatikių bažnyčios reikalų tarybos prie SSRS MT (toliau – RSBRT) vadovas G. Karpovas: „RSB gali ir turi suvaidinti svarbų vaidmenį kovojant su katalikybe“¹⁰. 1945 m. rugpjūčio 28 d. buvo patvirtinti numatyti steigti vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos srityse bei Lietuvoje stačiatikių brolijų įstatai, pagal kuriuos šios brolijos turėjo teisę į religinę spaudą ir labdaros darbą. Tačiau tokia stačiatikių protegavimo taktika vargu ar galėjo būti efektyvi Lietuvoje, nes čia stačiatikybė buvo tik tautinės mažumos religija. Tai sugebėjo išvelgti ir vietiniai sovietų valdžios atstovai. RKRT įgaliotinis Lietuvoje Alfonsas Gailevičius vietoj paramos stačiatikiams iškėlė tautinės bažnyčios Lietuvoje sukūrimo idėją¹¹.

Nors stačiatikių protegavimo Lietuvoje taktikos nebuvo atsisakyta, tačiau A. Gailevičiaus pasiūlymas akivaizdžiai sudomino RKRT vadovybę – autokefalinės Katalikų Bažnyčios vizija tapo sovietų valdžios „idėja fix“ iki pat 1949 m. pabaigos. Jau 1945 m. gruodžio 7 d. RKRT pirmininkas I. Polianskis, informuodamas vieną iš SSRS MT pirmininko pavaduotojų Viačeslavą Molotovą apie religinių organizacijų veiklą, pažymėjo, kad analizuojama galimybė „iš aukštų katalikų dvasininkų suburti grupę, kuri ne tik deklaratyviai reikštų savo palankumą sovietų valdžiai, bet ir nutrauktų santykius su Vatikanu bei sukurtų autokefalinę Katalikų Bažnyčią“¹². Tiesa, jis suabejojo, ar tai pa-

vyks padaryti labai greitai. Pakoreguota sovietų valdžios konfesinės politikos taktika 1947 m. pradžioje buvo išdėstyta bendroje RSBRT ir RKRT vadovų pažymoje VKP(b) CK sekretoriui A. Kuznecovui. Joje konstatuojama, kad „mėginimas katalikybei, kaip tikėjimo dogmų ir apeigų sistemai, priešpriešinti kitus religinius kultus neduoda jokių rezultatų. [...] Kova su įprastu, nusistovėjusiu ritualu ir tradicijomis, nepagrįsta logiškai ir politiškai, sukelia tik masių susierzinimą ir pasipriešinimą“¹³. Toliau išvardytos sąlygos, kuriomis Katalikų Bažnyčią sovietų valdžia galėtų toleruoti kaip ir kitas religines konfesijas: ji turi būti apolitiška (t. y. prosovietiška), decentralizuota ir padalyta į tautines bažnyčias. Visų šių svarstymų *spiritus movens* – ieškoti būdų, kaip neutralizuoti „reakcingą“ Vatikano veiklą. (Mėginimus priimti šioje pažymoje numatytą modelį Lietuvos Katalikų Bažnyčiai išsamiai aprašė R. Laukaitytė minėtame straipsnyje.)

Nors dar 1949 m. pradžioje RKRT pirmininkas I. Polianskis labai optimistiškai dėstė SSRS AT Prezidiumo pirmininkui Klementui Vorosilovui savo viziją, kaip susikursiančios tautinės katalikų bažnyčios SSRS teritorijoje (pirmiausia Lietuvoje, paskui Latvijoje, vakarinėse Ukrainos ir Baltarusijos srityse) ir prasidėsiąs pasaulinis antipopiežiškas sąjūdis¹⁴, tačiau jau tų pačių metų pabaigoje sovietų valdžios atstovų entuziazmas išblėso – rasti norinčiųjų mesti atvirą iššūkį popiežiaus autoritetui Lietuvoje sekėsi sunkiai, todėl teko pasitenkinti *de facto* egzistuojančia Bažnyčios izoliacija.

Autokefalinių katalikų junginių kūrimas, kaip ir Rusijos stačiatikių bažnyčios protegavimas, turėjo tuos pačius tikslus: neutralizuoti antikomunistines pozicijas užėmusio Vatikano įtaką ir užtikrinti politinį lojalumą. Paskutiniame J. Stalino valdymo dešimtmetyje visuomenės ateizavimo tikslai buvo paaukoti imperijos įtvirtinimo labui ir nustumti į antrą vietą. Tuo metu visos Sąjungos mastu ne-

buvo priimta nė vieno partijos nutarimo, kuriame būtų raginama aktyviau kovoti su „religiniais prietarais“. Religinė politika buvo diferencijuojama pagal politinius kriterijus. Tokią sovietų valdžios taktiką labai aiškiai pagrindė RKRT pirmininkas I. Polianskis: „Ideologiškai esantys kapitalizmo atgyvena žmonių sąmonėje religiniai kultai labai skiriasi politiniu požiūriu, žvelgiant į juos šios dienos ir rytdienos perspektyvoje: 1) kiti kultai, turėdami šaknis užsienyje, skleidžia užsienio įtaką, o stačiatikiai, priešingai, patys turi didelę įtaką už mūsų šalies ribų; 2) Rusijos stačiatikių bažnyčios stiprumas daug priklauso nuo jos santykių su valstybe sklandumo ir valstybės paramos, tuo tarpu kiti kultai sugeba lengviau prisitaikyti prie sudėtingų sąlygų“¹⁵. Šią sovietų valdžios taktiką vaizdžiai iliustruoja Rusijos stačiatikių bažnyčios ir Katalikų Bažnyčios Lietuvoje padėties antroje penktojo dešimtmečio pusėje palyginimas.

1945–1949 m. su valdžios sankcija visoje Sovietų Sąjungoje buvo atidarytos 1655 stačiatikių cerkvės¹⁶, 8 dvasinės seminarijos ir 2 akademijos, veikė apie 100 vienuolynų. Tuo tarpu Lietuvoje, kur dėl tautinių santykių ir stipraus pasipriešinimo sovietai buvo sąlyginai atsargūs, iš 715 1945 m. veikusių bažnyčių 1950 m. tebeveikė tik 555¹⁷, iš trijų kunigų seminarijų palikta tik viena ir daugiau nei perpus sumažintas jos klausytojų skaičius, uždaryti visi vienuolynai. Taigi Katalikų Bažnyčia atsidūrė patekusiųjų nemalonėn konfesijų grupėje. Žinoma, ne tik dėl to, kad Vatikanas buvo vienas iš pagrindinių stalininės ksenofobijos taikinių, bet ir dėl to, kad Bažnyčia pasipriešino mėginimui primesti jai sovietinį „religinio kulto“ modelį. Susidarė užburtas ratas: antibažnytinė valdžios politika provokavo pasipriešinimą, pasipriešinimas, traktuojamas kaip Vatikanio įtakos ir Bažnyčios klerikališkumo padarinys, stiprino sovietų valdžios antivatikaniškas nuotaikas, ir dėl to vėl didėjo spaudimas Bažnyčiai.

II. NAUJO POŽIŪRIO APRAIŠKOS 1955–1960 M.

Pirmieji ženklai, kad keičiasi sovietų valdžios religinės politikos koncepcija, pasirodė 1954 m. vasarą, kai liepos 7 d. buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl didelių mokslinės-ateistinės propagandos trūkumų ir priemonių jai pagerinti“. Iš esmės tai buvo pirmas po karo sovietų valdžios aktas, kuriame raginama suaktyvinti antireliginę veiklą. Kadangi didžiausia ir iki tol režimo proteguojama religinė konfesija Sovietų Sąjungoje buvo RSB, nutarimas pirmiausia buvo nukreiptas prieš ją. Tiesa, vos po kelių mėnesių, lapkričio 10 d., buvo paskelbtas dar vienas SSKP CK nutarimas, kuriame jau pasmērkti antireliginės veiklos perlenkimai, administraciniai veiklos metodai ir pareikalauta kovoti su „religiniais prietarais“ tik ideologinio poveikio priemonėmis¹⁸. Nors šis nutarimas tik sušvelnino pirmojo potencialų poveikį, paradoksaliu būdu visuomenės sąmonėje jis tapo vienu iš režimo liberalėjimo ženklų. Taip interpretuojamas jis buvo pirmiausia J. Stalino valdymo metais labiausiai nukentėjusių religinių konfesijų, ypač katalikiškosios, aplinkoje. Vienas svarbiausių lapkričio nutarimo padarinių buvo tas, kad pagerėjo Katalikų Bažnyčios padėtis, tuo tarpu stačiatikiams valdžios 1954 m. nutarimai labiau kėlė nerimo nei palengvėjimo jausmus.

Sovietų valdžios požiūris į Katalikų Bažnyčią keitėsi ir dėl užsienio politikos pokyčių. Dar 1953 m. rugpjūčio 8 d. SSRS AT sesijoje pasakytoje kalboje tuometinis Sovietų Sąjungos politinis lyderis Georgijus Malenkovas, remdamasis prielaida, kad naujas pasaulinis karas, apie kurio neišvengiamumą kalbėjo J. Stalinas, reikštų civilizacijos žlugimą, iškėlė kapitalistinės ir socialistinės sistemų „taikaus sambūvio“ idėją, kurią vėliau pasisavino ir išplėtojo Nikita Chruščiovas. Tokia tarptautinių santykių vizija nereiškė, kad atsisakoma sovietinės ekspansijos;

ji toliau turėjo vykti taikiu būdu, nepastebimai plečiant komunistų įtaką pasaulyje. Santykiams su Vakarų valstybėmis pagerinti nemažą reikšmę turėjo santykiai su Vatikanu, nes Katalikų Bažnyčia darė didelę įtaką Vakarų pasauliui, ypač Vakarų Vokietijai, kuri šeštajame dešimtmetyje buvo svarbiausia Rytų–Vakarų santykių problema.

1955 m. rugsėjo 11 d. Maskvoje lankantis VFR kancleriui Konradui Adenaueriui, Panevėžyje buvo konsekruoti du nauji vyskupai. Tam sovietų valdžia ne tik neprieštaravo, bet netgi pati primygtinai skatino vienintelį tuo metu Lietuvoje likusį vyskupą Kazimierą Paltaroką pateikti kandidatūras Vatikanui aprobuoti. Be to, prieš pat K. Adenauerio vizitą Lietuvoje su valdžios pritarimu buvo išleista maldaknygė ir katalikiškas kalendorius – pirmieji oficialūs religiniai tekstai nuo okupacijos pradžios. Dar didesnę išpūdį sovietų valdžia norėjo padaryti Graco universiteto profesorius M. Redingui SJ, kuris 1955 m. gruodžio mėn. atvyko į Sovietų Sąjungą susipažinti su katalikų gyvenimu. Jam kartu su RKRT pirmininku I. Polianskiu per Kalėdas lankantis Vilniuje, įvyko vyskupijų valdytojų susitikimas su respublikos valdžios atstovais, kuriame buvo išdėstyti Bažnyčios pageidavimai¹⁹. Prof. M. Redingas susitiko ir su SSRS MT pirmininko pavaduotoju Anastazu Mikojanu, kuris į klausimą, ar Maskva suinteresuota užmegzti ryšius su Vatikanu, atsakė: „Sovietinė vyriausybė su visomis organizacijomis, taip pat ir religinėmis, kurios kovoja dėl taikos, užmezga ryšį. Jei Vatikanas pasisakys už taiką, tai ir su juo bus galima užmegzti ryšį“²⁰.

Matyt, galvodamas, kaip paskatinti Vatikaną „pasisakyti už taiką“, A. Mikojanas paprašė RKRT pirmininką I. Polianskį informacijos apie Katalikų Bažnyčios veiklą Sovietų Sąjungoje. Vykdydamas pavedimą, I. Polianskis 1956 m. vasario 27 d. pateikė išsamią pažymą. Konstatavęs, kad didžioji dauguma katalikų dvasininkų yra lojalūs valdžiai, jis pa-

žymėjo, kad vis dėlto nepasitikėjimas Katalikų Bažnyčia nesumažėjo ir jos padėtis dar nėra tokia pat kaip stačiatikių, musulmonų, budistų ar armėnų (šios religinės konfesijos J. Stalino laikais buvo ypač globojamos). RKRT siūlė patenkinti visus Bažnyčios atstovų prašymus, iškeltus 1955 m. pabaigoje vykusiuose susitikimuose su valdžios atstovais, nors tam ir prieštaravo respublikų valdžia. Neatmetama galimybė atidaryti ir keletą vienuolynų, jei tokių prašymų būtų. Pažyma baigiama žodžiais: „Dabartinėmis sąlygomis, siekiant padidinti taikos stovyklos jėgas, tikslinga pakeisti ir sovietinės vyriausybės požiūrį į Vatikaną. Tai galėtų būti išreikšta susitarimo su Vatikanu forma“²¹. 1956 m. balandžio pradžioje SSKP CK buvo pateikti konkretūs pasiūlymai, kaip pagerinti Katalikų Bažnyčios padėtį Sovietų Sąjungoje. Siūlyta netgi panaikinti draudimą kunigams katekizuoti vaikus ir tikintiesiems burtis į religines brolijas²². Taigi 1955–1958 m. Lietuvoje įgyvendinti kai kurie iš RKRT siūlymų buvo glaudžiai susiję su pasikeitusiais SSRS užsienio politikos prioritetais. Tai patvirtina ir 1956 m. pabaigoje išryškėję nesutarimai RSBRT dėl tolesnės religinės politikos krypties. RSBRT inspekcijos skyriaus viršininkas I. Ivanovas 1956 m. gruodžio 15 d. SSKP CK Prezidiumui pateiktoje pažymoje kritikavo RSB panaudojimo užsienio politikos tikslams taktiką ir siūlė apriboti jos veiklą. Jo nuomone, SSRS užsienio politikos tikslus labiau atitinka ryšių su islamu ir nepravoslavų bažnyčiomis kapitalistinėse šalyse stiprinimas²³. Tokiai jo pozicijai nepritarė RSBRT vadovybė.

Tuo pačiu metu buvo atsisakyta ir taktikos izoliuoti Lietuvos Katalikų Bažnyčią nuo visuotinės Bažnyčios. Siektinu tikslu tapo sovietų valdžiai lojalių Bažnyčios struktūrų „legalizavimas“, „agentūrinis skverbimasis“ į Vatikaną ir visuotinę Bažnyčią. Svarbiausias vaidmuo šioje srityje buvo patikėtas KGB organams, pirmiausia jo padaliniui Lietuvoje, nes čia Bažnyčia buvo stipriausia ir per ją bu-

vo patogų įgyvendinti savo tikslus. KGB padalinys Lietuvoje ypač aktyviai pradėjo darbuotis 1956 m. pavasarį. Tuo metu buvo pradėta operacija „Volna“ („Banga“), kuria siekta „išvesti“ į Vatikaną kaip Lietuvos dvasininkijos atstovą patikimą agentą²⁴. 1956 m. gegužės mėn. LSSR KGB vadovas Kazimieras Liaudis savo viršininkams pasiūlė planą, kaip vykdyti „agentūrinį skverbimąsi“ į Vatikaną: leisti kunigų seminarijai pasiųsti kelis klierikus ar kunigus studijuoti popiežiaus universitetuose²⁵. Siekdamas užmaskuoti šią operaciją, KGB iškėlė iniciatyvą prie kunigų seminarijos surengti kunigų tobulinimosi kursus, kurie taptų tramplinu studijoms Romoje.

1957 m. antroje pusėje, N. Chruščiovui pavykus įveikti „antipartinę grupę“, didelę įtaką sovietų valdžios viršūnėse įgijo vadina mieji „ideologai“ Michailas Suslovas, Jelena Furceva, Leonidas Iljičevs bei komjaunimo vadai A. Šelepinas ir V. Semičastnas (vėliau jie paeiliui vadovavo KGB), parėmę N. Chruščiovą kovoje dėl valdžios. Sustiprėjus jų pozicijoms, imta labiau ideologizuoti visas vidaus gyvenimo sritis, valdžia nusiteikė aktyviai naikinti „religijos liekanas“. Paskutines kliūtis antireliginiam puolimui pašalino sovietų valdžios nusivylimas RSB galimybėmis efektyviai remti SSRS užsienio politiką. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje, blėstant „Ženevos dvasiai“ tarptautiniuose santykiuose, o Vatikanui atsargiai reaguojant į sovietų iniciatyvas pagerinti santykius, išblėso ir SSRS politinės vadovybės susidomėjimas katalikais. 1958 m. spalio mėn. SSKP CK Prezidiumas, remdamasis Propagandos ir agitacijos skyriaus pažyma apie RKRT ir RSBRT veiklą, priėmė nutarimą, kuriame labai kritiškai įvertinta šių padalinių veikla pastaraisiais metais, pateikti kaltinimai, kad nepagrįstai remiami dvasininkijos reikalavimai²⁶. Po šio nutarimo iš RKRT vadovo pareigų buvo atleistas I. Polianskis, kuris, kaip ir RSBRT pirmininkas G. Karpovas, pasisakė už pragmatiškus santykius su religinėmis institucijomis

(jie abu, prieš tapdami minėtų institucijų vadovais ir dar kurį laiką jau būdami jais, vadovavo atitinkamiems MGB skyriams, kontroliavusiems religinių konfesijų veiklą).

Sovietų valdžios požiūrį į katalikus neigiamai paveikė ir žinia apie numatomą visuotinį Bažnyčios susirinkimą, kuris Maskvoje iš pradžių interpretuotas kaip Vatikano pasirengimas naujam kryžiaus žygiui prieš komunizmą. Tokiai interpretacijai atsirasti nemažai įtakos turėjo ir G. Karpovas, siekęs apginti savo požiūrį į sovietų valdžios religinės politikos principus; anot jo, RSB yra labai svarbi sovietų užsienio politikai, todėl jos negalima skriausti. Planuojamas Bažnyčios susirinkimas G. Karpovui tapo patogia proga vėl pristatyti RSB kaip efektyvų įrankį, kuris padėtų neutralizuoti Vatikano įtaką pasaulyje. 1959 m. pradžioje rašytoje pažymoje SSKP CK kaip priemonę prieš Susirinkimą jis siūlė užmegzti glaudesnius Rusijos stačiatikių bažnyčios ryšius su Pasauline bažnyčių taryba²⁷.

Tačiau tolesnės Rusijos stačiatikių bažnyčios nesėkmės tarptautinėje arenoje ir nesėkmingas mėginimas savo tikslams panaudoti Pasaulinę bažnyčių tarybą sužlugdė G. Karpovo pastangas apginti pateiktą religinės politikos koncepciją, ir 1960 m. pradžioje jis buvo priverstas užleisti postą partinio aparato darbuotojui V. Kuroedovui. Antireliginė kampanija įsisiūbavo, visuomenės ateizavimo uždaviniai pasidarė svarbesni už galimybę religines institucijas panaudoti užsienio politikos tikslams.

III. II VATIKANO SUSIRINKIMAS IR SOVIETŲ VALDŽIOS POLITIKA BAŽNYČIOS ATŽVILGIU LIETUVOJE

Kai 1959 m. pradžioje ką tik išrinktas popiežiumi Jonas XXIII paskelbė ketinąs surengti visuotinį Bažnyčios susirinkimą, niekas nenujautė, kad tas Susirinkimas taps reikšmingu Bažnyčios istorijos posūkiu. To nesitikė-

jo ir Sovietų Sąjungos politinė vadovybė, iš pradžių labai priešišškai reagavusi į šį faktą. Tradicinį priešišumą pareiškė ir RSB. Tačiau keletas veiksmų per dvejus metus pakeitė ir sovietų valdžios, ir RSB poziciją. Svarbiausias iš jų buvo pačios Bažnyčios pasiryžimas atsisakyti uždaro ir vienareikšmiškai neigiamos nuostatos komunistinių režimų atžvilgiu. Kitas ne mažiau svarbus veiksnys – jau nuo šeštojo dešimtmečio vidurio išryškėjęs SSRS noras pagerinti santykius su Vatikanu. Toks suinteresuotumas vėl atgijo septintojo dešimtmečio pradžioje, kai 1960 m. rudenį JAV prezidentu buvo išrinktas katalikas Džonas Kennedy, o 1961 m. rugsėjo mėn. popiežius Jonas XXIII paskelbė pareiškimą, kuriame ragino valstybių vadovus, jaučiant atsakomybę Dievui ir istorijai, stengtis stiprinti taiką. Šį kvietimą labai pozityviai įvertino N. Chruščiovas, duodamas interviu „Pravdai“. 1961 m. lapkričio 25 d. pasveikinęs popiežių 80-ojo gimtadienio proga, N. Chruščiovas aiškiai parodė norįs toliau gerinti santykius su Šv. Sostu. Tuo pačiu metu pradėjo keistis ir RSB nuostata Vatikano Susirinkimo ir Katalikų Bažnyčios atžvilgiu. Dauguma RSB naujausios istorijos tyrinėtojų tai sieja su naujojo Maskvos patriarchato užsienio ryšių skyriaus vadovo metropolito Nikodemo asmenybe. Šis esą pasiūlęs naują RSB tarptautinių ryšių koncepciją, pagal kurią Maskvos patriarchatas, nevengdamas dialogo su kitomis religinėmis konfesijomis, turėjo pralaužti vis didėjančią izoliaciją, atgauti prestižą ir taip apsisaugoti nuo stiprėjančių režimo represijų. Dėl to metropolitas Nikodemas nuo 1962 m. pavasario jau pritarė tam, kad RSB atstovai dalyvautų II Vatikano Susirinkime. Tačiau neaišku, ar nauja RSB konfesinių ryšių vizija buvo vien paties metropolito kūrinys ir kokią įtaką jai susiformuoti padarė pasaulietinės valdžios ir ypač KGB planai.

Dauguma tyrinėtojų taip pat teigia, kad SSRS politinė vadovybė ilgai svyravo ir ap-

sisprendė leisti RSB atstovams dalyvauti pirmojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje tik kelios dienos prieš jai prasidedant (sesija prasidėjo 1962 m. spalio 12 d.), kai buvo gauta pakankamai įrodymų dėl Susirinkimo politinio santūrumo komunizmo ir Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Tačiau, atrodo, tai buvo tik taktinis žaidimas: Maskva daug anksčiau buvo apsisprendusi ir suinteresuota vienu ar kitu būdu dalyvauti Susirinkime. Jau 1962 m. vasarą pradėta „formuoti“ Katalikų Bažnyčios atstovų delegaciją iš SSRS.

Tam pirmiausia reikėjo sovietų valdžiai parankia linkme sutvarkyti vyskupijų valdymo reikalus – į valdytojus iškelti lojaliaus dvasininkus ir pašalinti pavojingus. Nušalinus vyskupą Julijoną Steponavičių, 1962 m. viduryje buvo likusi tik viena spraga – Kaišiadorių vyskupija. Sovietų valdžiai įtarimą kėlė ne tik jos valdytojas kan. Juozas Meidus, bet ir į Šeduvą ištremtas Kaišiadorių vyskupijos ordinaras vysk. Teofilis Matulionis, kuris savo veiksmais trukdė sutvarkyti vyskupijų valdymą pagal valdžios planus. 1961 m. vysk. T. Matulionis atėmė Kaišiadorių vyskupijos garbės kanauninko titulą iš Česlovo Krivaičio (jis buvo išrinktas Vilniaus arkivyskupijos valdytoju, pašalinus vysk. J. Steponavičių), taip pat sužlugdė jo paskyrimą apaštalinio administratorium, laiške Šv. Kazimiero kolegijos Romoje rektoriui prel. Ladui Tulabai neigiamai pasisakydamas šiuo klausimu. Kai 1962 m. liepos pradžioje sovietų valdžia privertė iš Kaišiadorių vyskupijos valdytojo pareigų pasitraukti kan. J. Meidų, vysk. T. Matulionis tik po ilgų prel. Juozapo Labuko įkalbinėjimų leido vyskupijos kapitulai pačiai rinkti naują valdytoją ir nebuvo itin sužavėtas, kad kapitula pasirinko kan. Povilą Bakšį.

1962 m. rugpjūčio viduryje sovietų valdžia iš principo jau buvo nutarusi siųsti į II Vatikano Susirinkimą oficialiai jos pripažįstamus vyskupijų valdytojus. Kauno arkivyskupijos valdytojas kan. Juozas Stankevi-

čius tuo metu jau tvarkėsi dokumentus užsienio pasui gauti²⁸. Vienu iš vykimo tikslų buvo ir siekimas „legalizuoti“ du naujuosius valdytojus Č. Krivaitį ir P. Bakšį. Šiam tikslui, taip pat kitiems sovietų valdžios planams II Vatikano Susirinkime įgyvendinti galėjo sutrukdyti vysk. T. Matulionis, turėjęs nelegalius, KGB niekaip neužčiuopiamus ryšio su Roma kanalus. Tokiomis aplinkybėmis gana paslaptingas atrodo 1962 m. rugpjūčio 17 d. dviejų KGB darbuotojų vizitas pas vyskupą neva kratos darymo pretekstu (apie tai sužinome iš KGB vykdytų pasiklausymų memorandumų). Saugumiečių apsilankymas turėjo du padarinius: 1) staigiai pablogėjo vysk. T. Matulionio savijauta ir jis greitai mirė (rugpjūčio 20 d.); 2) atsirado rugpjūčio 18 d. datuotas vyskupo raštas, kuriuo jis grąžina Č. Krivaičiui kanauninko titulą. Ar šį raštą vysk. T. Matulionis pasirašė iš tikrųjų, neaišku, nes autoriui žinomas tik vienas, mašinėle rašytas jo egzempliorius be vyskupo parašo, atsidūręs tarp RKRT įgaliotinio Lietuvoje įstaigos dokumentų²⁹.

1962 m. rugpjūčio mėn. Vatikanas oficialiai pakvietė dalyvauti Susirinkime Lietuvos vyskopus T. Matulionį, Petrą Maželį, Vincentą Sladkevičių ir J. Steponavičių. Tačiau sovietų valdžia sutiko į Susirinkimą išleisti tik jos oficialiai pripažįstamus vyskupijų valdytojus, taigi iš vyskupų tik Telšių vyskupijos apaštalinį administratorių P. Maželį. Šis negalėjo vykti dėl sveikatos būklės, todėl į pirmąją Susirinkimo sesiją išvyko niekieno nekviesti Č. Krivaitis ir P. Bakšys bei kan. J. Stankevičius, kurį eksperto titulu pakvietė vysk. Vincentas Brizgys. Anot LSSR KGB pirmininko Alfonso Randakevičiaus, pagal planą, suderintą su LKP CK pirmuoju sekretoriumi Antanu Sniečkumi, delegacijos tikslai buvo tokie: „1) sukompromituoti lietuvių klerikalinės emigracijos veikėjus, siekiančius atstovauti Lietuvos Katalikų Bažnyčiai, parodyti, kad jų teiginiai apie Bažnyčios persekiojimą Lietuvoje yra nepa-

grįsti; 2) užmegzti ryšius su atvykusiais iš kitų socialistinių šalių katalikų dvasininkais ir pagal galimybę blokuoti antisovietinius Susirinkimo sprendimus; 3) kiti LSSR KGB operatyviniai tikslai“³⁰.

Sovietų valdžios dviveidiškumą rodo Susirinkimo atidarymo proga laikraščio „Komsomolskaja pravda“ pateiktas vertinimas: „Vatikanas primena gyvą lavoną. Kad ir kokiais rūbais jį aprengtum, kad ir kokius užkeikimus kalbėtum, niekas jo nebeatgavins“³¹. Vykstant galutiniam mūšiui su „religiniais prietarais“, eiliniams Sovietų Sąjungos piliečiams negalėjo kilti jokių abejonių dėl tikro valdžios požiūrio į religiją ir „amžinąją šalies priešą“. Visuomenės ateizavimo planai ir viliojanti galimybė pasinaudoti religinėmis organizacijomis siekiant užsienio politikos tikslų visuomet kėlė dilemą sovietų valdžiai, nes antroji galimybė reikalavo bent minimaliai toleruoti reikiamą konfesiją. Gerinti santykius su Vatikanu buvo patogu ir todėl, kad Sovietų Sąjungoje katalikų buvo palyginti nedaug ir galima didesnė tolerancija jų atžvilgiu neprieštaravo apskritai agresyviai antireliginei septintojo dešimtmečio pradžios politikai. Tačiau ar buvo kokių nors ženklų, rodančių palankesnę požiūrį į katalikus bendroje religinių persekiojimų atmosferoje, vykstant visuotiniam Bažnyčios Susirinkimui?

RKRT pirmininkas A. Puzinas, vertindamas pirmąją Susirinkimo sesiją, pažymėjo dvi tendencijas: 1) naują, Sovietų Sąjungai parankų popiežiaus Jono XXIII ir „progresyvių“ Susirinkimo dalyvių požiūrį į tarptautinę situaciją; 2) siekį reformuoti ir taip sustiprinti Bažnyčią, kuris kėlė tam tikrą nerimą vertintojui. Vis dėlto užsienio politikos tikslai iškeliami aukščiau ir siūloma paremti „progresyviųjų“ pozicijas Susirinkime: „Atsižvelgiant į tai, atrodo tikslinga šalia klausimų, susijusių su SSRS–Vatikano santykiais valstybine linija, apgalvoti kai kurias priemones bažnytinėje plotmėje“³². Parodyti

geros valios ženklų religijos laisvės srityje N. Chruščiovą ragino ir iškart po pirmosios Susirinkimo sesijos Maskvoje apsilankęs neoficialus Vatikano–SSRS tarpininkas, spaudos leidėjas iš JAV N. Cousinsas. Tačiau vieninteliu tokiu ženklu tapo tik unitų arkivyskupo, Lvovo metropolito Josifo Slipyj išlaisvinimas ir leidimas jam emigruoti. Lie-

keletą kitų svarbių katalikybės pergalių. Kai vysk. V. Brizgys Vakaruose sudarė komisiją liturginei reformai parengti, sovietų valdžia suskato tokią komisiją organizuoti Lietuvoje ir skatino Lietuvos atstovus trečiojoje Susirinkimo sesijoje siekti, kad Vatikanas pavestų tokią komisiją sudaryti ne emigrantams, o metropolijai. Leidusi sudaryti komi-

Lentelė Nr. 1

Religinių konfesijų nuostoliai 1958–1965 m. antireliginės kampanijos metu

	RSB			LKB		
	1958 m.	1965 m.	Nuostoliai proc.	1958 m.	1965 m.	Nuostoliai proc.
Maldos namai	13 324	7 551	45	661	629	5
Dvasinės mokyklos	10	5	–	1	1	–
Jose klausytojų	1 700	745	56	75	60	20
Dvasininkai	12 169	7 410	40	920	869	5
Vienuolynai	56	19	65	–	–	–

Lentelė sudaryta pagal: M. Шкаровский, *Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 г.*, Москва, 1995, c. 83, 85, 109; A. Streikus, „Sovietų valdžios antibažnytinė politika 1953–1967 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 123–159.

tuvoje 1963 m. Bažnyčia nepajuto jokių palengvėjimo ženklų: uždarytos dar 9 bažnyčios, kunigams uždrausta kalėdoti, ateistinė propaganda taip pat labai nežymiai susilpnėjo. Tiesa, lyginant bendrus 1958–1964 m. antireliginės kampanijos padarinius, aiškiai matyti, kad RSB per ją nukentėjo kur kas daugiau nei Lietuvos Katalikų Bažnyčia (LKB).

Sunku vienprasmiškai įvertinti, kokią naudą Lietuvos Katalikų Bažnyčiai turėjo užsimezgę tiesioginiai ryšiai su visuotine Bažnyčia ir jos centru. Viena vertus, per juos sovietų valdžia įgijo kanalą, kuriuo buvo pateikiama jai naudinga informacija. Be to, tokiu būdu lojalūs sovietų valdžiai dvasininkai įtvirtino savo padėtį Bažnyčios hierarchijoje. Kita vertus, atsirado galimybė grįžti prie visuotinės Bažnyčios gyvenimo ritmo. Sovietų valdžios noras neutralizuoti po karo iš Lietuvos į Vakarus pasitraukusių dvasininkų veiklą bei propaguoti neva egzistuojančią SSRS visišką religijos laisvę lėmė ir

siją, valdžia turėjo leisti spausdinti ir reformai įgyvendinti reikalingus tekstus: 1966–1968 m. Lietuvoje buvo išleistas dviejų dalių naujas apeigynas su priedais, atnaujintas maldynas (6 tūkst. egzempliorių tiražu) ir II Vatikano Susirinkimo nutarimų rinkinys (2,3 tūkst.). Laikydamosi tokios taktikos sovietų valdžia tikėjosi, kad tai „nesuaktyvins religinės veiklos respublikoje“³³.

Tačiau tokiam požiūriui pritarė ne visi. Antrosios Susirinkimo sesijos metu (1963 m. rugsėjo 29 d.–gruodžio 4 d.) įvykusiame išplėstiniame SSKP CK ideologijos komisijos posėdyje SSKP CK sekretorius L. Iljičevs aiškiai išreiškė susirūpinimą, kad religijos įtaka nemažėja, o religinės konfesijos stengiasi atsinaujinti³⁴. Remdamasis šiame posėdyje komisijos parengtais pasiūlymais SSKP CK 1964 m. sausio 2 d. priėmė nutarimą, kuriame reikalaujama dar labiau sustiprinti ateistinį visuomenės auklėjimą ir iki 1980 m. „visiškai išlaisvinti žmonių sąmonę iš religinių prietarų nelaisvės“³⁵. Po šio nutarimo

Sovietų Sąjungą apėmė tikra antireliginė isterija, kuri tęsėsi iki 1964 m. rudens, kai nuo valdžios buvo nušalintas N. Chruščiovas.

L. Iljičevo kvietimai į lemiamą mūšį prieš religiją sutapo su sovietų valdžios atšalimu Vatikano atžvilgiu. Tam įtakos turėjo ir popiežiaus Jono XXIII mirtis 1963 m. birželio mėn. Naujas popiežius Paulius VI tų pačių metų rudenį perspėjo dėl nesusipratimo, kurį galėjo sukelti jo pirmtako veikimo stilius, kad Bažnyčia pakeitė savo požiūrį į plačiai paplitusias klaidas, taip pat į marksistinį ateizmą.

Nors iš esmės abiejų popiežių politika Rytų Europos komunistinių režimų atžvilgiu buvo tokia pat, tačiau jų vieši pareiškimai akivaizdžiai skyrėsi. Jonas XXIII savo paskutinėje enciklikoje „Pacem in terris“ aiškiai pabrėžė skirtumą tarp komunistinės ideologijos ir ja besiremiančių režimų³⁶. Tuo tarpu pirmuosiuose Pauliaus VI pareiškimuose tokio skirtumo nedaroma; juose kalbama, kad pragmatiškų santykių su komunistiniais režimais reikia tik dėl to, jog būtina apsaugoti Bažnyčią nuo dar didesnių represijų. Sovietų valdžios dokumentuose tai vėl interpretuojama kaip antikomunistinio fronto mobilizavimas.

Tačiau RKRT pirmininkas A. Puzinas savo pranešime apie pirmuosius Pauliaus VI politikos žingsnius vis dėlto pažymi, kad ryšių su Vatikanu palaikymas „galėtų nutraukti antisovietinę katalikiškos užsienio spaudos ir radijo propagandą, palengvintų ryšius su masinėmis katalikų organizacijomis kapitalistinėse šalyse ir duotų galimybę propaguoti SSRS užsienio politiką ir gyvenimo būdą, paneigti šmeižtą“³⁷. Tokie prieštaravimai sovietų valdžios pareigūnų kalbose dėl religinės politikos atsirado todėl, kad brendo opozicija N. Chruščiovui ir jo komandai. Jau 1964 m. pradžioje RSBRT ir RKRT per savo įgaliotinius pradėjo rinkti informaciją apie dvasininkų ir tikinčiųjų reakciją į L. Iljičevo pareiškimus ir SSKP CK sausio 2 d.

nutarimą. Surinktos būdingiausios nuomonės buvo pateiktos specialioje pažymoje SSKP CK. Turbūt grėsmingiausiai turėjo skambėti teiginys, kad kai kurie stačiatikių dvasininkai rimtai svarsto galimybę susivienyti su Katalikų Bažnyčia: „Geriau paklusti popiežiui nei bedieviškai valdžiai“³⁸. Pažymos teiginiai kėlė mintį, kad L. Iljičevo propaguojama religinės politikos taktika nėra geriausia, nes sukelia didelį tikinčiųjų nepasitenkinimą. Nenuostabu, kad nuvertus N. Chruščiovą vienas svarbiausių jo ideologų turėjo SSKP CK sekretoriaus pareigas iškeisti į daug kuklesnį užsienio reikalų ministro pavaduotojo postą.

IV. NAUJOSIOS VATIKANO RYTŲ POLITIKOS REZULTATAI LIETUVOJE

Trečioji II Vatikano Susirinkimo sesija baigėsi jau nušalinus N. Chruščiovą nuo valdžios. Naujojo politinio elito požiūris į religiją nebuvo toks ideologizuotas; pirmieji žingsniai rodė, kad mėginama atitaisyti N. Chruščiovo laikų perlenkimus, kurie ne tik nesumažino tikinčiųjų skaičiaus, bet turėjo ir daug neigiamų padarinių: kėlė visuomenės pasipiktinimą, leido atsirasti tokioms pagrindinės religinių organizacijų veiklos formoms, kurias buvo sunkiau kontroliuoti, apsunkino propagandinį darbą užsienyje. Religinės politikos vairininku tapo vienas didžiausių N. Chruščiovo nuvertimo iniciatorių (be kita ko, gerai išmanęs ir katalikų reikalus) – M. Suslovas, kuriam dar penktajame dešimtmetyje J. Stalinas buvo pataręs su religija kovoti „protingai“: vengti viešais pareiškimais ir šiurkščiais veiksmais kelti tikinčiųjų nepasitenkinimą, religines institucijas griauti iš vidaus, užmaskuotais būdais³⁹. Taigi ir jau minėtas A. Randakevičiaus pasiūlymas kontrapropagandiniu tikslu leisti Lietuvoje vykdyti liturginę reformą atitiko naują politinę konjunktūrą. Tame pačiame dokumente jis

taip pat siūlė sutikti, kad būtų išventintas sovietų valdžiai priimtinas vysk. P. Maželio įpėdinis; tada Lietuvos delegacija ketvirtojoje Susirinkimo sesijoje būtų reprezentatyvesnė⁴⁰.

Septintojo dešimtmečio viduryje Maskvos ir Vatikano požiūriai vienas į kitą supanašėjo. Paulius VI ir jo aplinkos žmonės buvo įsitikinę, kad komunistiniai režimai Rytų Europoje įsitvirtino ilgam laikui ir reikia ieškoti vienokio ar kitokio *modus vivendi* su jais. Sovietų valdžia po 1958–1964 m. anti-religinės kampanijos nesėkmės taip pat suprato, kad per kelerius metus sunaikinti religiją neįmanoma, todėl netikslinga priešintis religinių institucijų egzistavimui, taigi ir vyskupų skyrimui, jei tik jie lojalūs režimui. Vatikanas Pauliaus VI pontifikato metais (1963–1978) galimybę skirti vyskopus manė esant daugiausia, ką galima padaryti Bažnyčios išlikimo labui komunistų valdomuose kraštuose, ir stengėsi jos nepraleisti. Lietuvoje pirmas žingsnis šia linkme buvo prel. J. Matulaičio-Labuko išventinimas į vyskopus 1965 m. Prieš tai jis, kan. J. Stankevičiui užsitraukus sovietų valdžios nemalonę, tapo Kauno arkivyskupijos ir Vilkaviškio vyskupijos valdytoju, taigi svarbiausiu Lietuvos bažnytinės provincijos hierarchu. Būdinga, kad ir sovietų valdžia, ir Vatikanas manė jį esant priimtina šioms pareigoms. Sovietų valdžios prielankumą J. Labukas pelnė dar 1959 m. sutikdamas neformaliai bendradarbiauti su sovietų valdžios saugumo organais⁴¹, taip pat kai rėmė kan. Č. Krivaitį ir P. Bakšį, buvo neformalus vadovas kunigų „turistų“ grupės, kuri antrosios Susirinkimo sesijos metu viešėjo Romoje ir KGB pageidavimu turėjo „kompromituoti ir demaskuoti klerikalinės emigracijos antisovietinę veiklą“⁴². Romos kurija, neturėdama neigiamų atsiliepimų apie jo moralines savybes ir atsižvelgdama į tai, kad J. Stalino valdymo metais prel. J. Labukas kalėjo Si-

biro lageriuose, taip pat manė jį esant tinkamą vyskupo pareigoms. J. Matulaitis-Labukas, kitaip negu kan. J. Stankevičius, nebuvo skeptiškai nusiteikęs Vatikano ir katalikiškosios išeivijos atstovų atžvilgiu, iš tikrųjų labiau atitiko „laiko dvasią“. Kompromisu mėgindamas grąžinti Lietuvos katalikus į visuotinės Bažnyčios gyvenimą, jis tikėjosi bent jau stabilizuoti jos padėtį Lietuvoje. KGB vylėsi vysk. J. Labuko dalyvavimą vyskupų sinodo posėdžiuose panaudoti „tyrimui asmenų, dominančių mus kontržvalgybiniu aspektu, vykdant naudingas politinio pobūdžio priemones ir išsiaiškinant Vatikano planus SSRS atžvilgiu“⁴³. Tačiau RRT įgaliotinis Lietuvoje Justas Rugienis nebuvo patenkintas religinio gyvenimo pagyvėjimo ir laisvėjimo apraiškomis: naujomis pastoracijos formomis, mėginimais pagerinti kunigų darbą bei įgyvendinti kitus II Vatikano Susirinkimo sprendimus⁴⁴.

Įgaliotinis pastebėjo ir atsirandančius ekumeninius ryšius, kuriuos vertino kaip religinių konfesijų mėginimą susivienyti siekiant išsilaikyti sovietinės sistemos sąlygomis. Ekumeniniams ryšiams megztis palankias aplinkybes sudarė II Vatikano Susirinkimas bei gerėjantys Vatikano ir Maskvos patriarchato santykiai. Nuo septintojo dešimtmečio vidurio sovietų valdžia taip pat iš dalies liovėsi skirtingai traktuoti religines konfesijas. Tai liudijo RSBRT ir RKRT sujungimas į vieną instituciją – Religijų reikalų tarybą (RRT). Svarbiausia šių permainų sąlyga buvo tuo metu prasidėjęs tarptautinių santykių įtempimo mažinimas, ypač reikalingas sovietų valdžiai, siekusiai stabilizuoti padėtį savo įtakos zonoje ir įtvirtinti *status quo* Europoje. Tam reikėjo ir išoriškai gerų santykių su Vatikanu. Tokį įspūdį turėjo sudaryti SSRS AT Prezidiumo pirmininko Nikolajaus Podgorno susitikimas su popiežiumi Vatikane 1967 m. sausio 30 d., net keturi sovietų užsienio reikalų ministro An-

drejaus Gromykos vizitai į Vatikaną 1966–1975 m. bei Viešųjų reikalų tarybos sekretoriaus Agostino Casaroli atvykimas į Maskvą 1971 m. pradžioje, kai jis pasirašė Vatikano prisijungimo prie atominio ginklo neplatavimo sutarties dokumentus. Pasikeitusią atmosferą gerai jautė ir vietos sovietų valdžios atstovai Lietuvoje. Nuo 1962 m. jie nuolat siūlė Maskvai uždaryti stačiatikių vienuolyną Vilniuje, motyvuodami tai vienuolių vykdoma „ardomąja, religinių prietarų stiprinimo veikla“ ir katalikų propaganda apie nevienodą sovietų valdžios požiūrį į religines konfesijas. Vis dėlto Maskva tokiam pasiūlymui nepritarė; tai rodo, jog naujojoje imperijos išlaikymo strategijoje puikiai tilpo įvairūs elementai.

Neskubėta tenkinti ir Vatikano pageidavimų pagerinti Katalikų Bažnyčios padėtį Sovietų Sąjungoje. Tokie pageidavimai buvo išdėstyti 1967 m. kovo mėn. SSRS ambasada Romoje įteiktoje A. Casaroli notoje ir per jo susitikimą su RRT vadovais Maskvoje 1971 m. vasario mėn. A. Casaroli siūlė išplėsti bažnyčių tinklą, paskirti vyskopus Baltarusijoje ir Ukrainoje, leisti valdyti vyskupijas suvaržytiems vyskupsams (J. Steponavičiui ir V. Sladkevičiui Lietuvoje ir K. Dulbinskiui Latvijoje), įsileisti Vatikano atstovą, kuris su sovietų valdžios organais spręstų įvairius Katalikų Bažnyčios veiklos klausimus. Tačiau į abi naujosios Vatikano Rytų politikos teoretiko ir praktiko iniciatyvas RRT biurokratai atsakė šaltai: „Tikinčiųjų katalikų poreikiai SSRS visiškai patenkinami“⁴⁵. Vatikano „pretenzijas“ RRT atstovai vertino kaip siekį stiprinti vakarietiškos ideologijos pozicijas socialistinėse šalyse. Anot jų, kalbos apie pažangų Vatikaną vaidmenį yra klaida: „Žinoma, Vatikanas, spaudžiamas tikinčiųjų masių, priverstas persitvarkyti – tai liudija ir II Vatikano Susirinkimo nutarimai; jis kartais vykdo ir antikarines akcijas, tačiau Vatika-

nas ir toliau lieka priešiškas komunizmo reikalui“⁴⁶.

RRT manymu, septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje Lietuvoje prasidėjusį sąjūdį už Bažnyčios ir tikinčiųjų teises taip pat paskatino suintensyvėjusi „kurstomoji“ Vatikano propaganda, respubliką pasiekianti per lietuviškas Vatikano radijo laidas, padažnėjusias užsienio turistų keliones bei oficialius hierarchų ryšius su Šv. Sostu⁴⁷. Sovietų valdžiai ypač nepatiko Pauliaus VI 1968 m. balandžio 20 d. laiške vysk. J. Labukui išsakyti žodžiai: „Mums ne paslaptis, kad Jūsų krašte egzistuojančios sąlygos Bažnyčiai neatitinka Dievo teisės. Dėl to visos Mūsų pastangos, maldos ir pastovus rūpestis, kad būtų sulaukta taikos, laimės ir laisvės Bažnyčiai Lietuvoje“⁴⁸. Nepaisant kaltinimų Vatikanui ir popiežiui, oficialūs ryšiai su Šv. Sostu ir toliau nebuvo varžomi, išskyrus retus atvejus. Labai pamažu, tarsi nepastebimai gerėjo ir Bažnyčios veikimo Lietuvoje sąlygos. 1973 m. pradžioje buvo paskirtas gana nuosaikių pažiūrų naujas RRT įgaliotinis Lietuvoje Kazimieras Tumėnas, šias pareigas ėjęs iki 1978 m. pabaigos. 1972–1973 m. pirmą kartą sovietinės okupacijos metais oficialiai leista spausdinti dalį Naujojo Testamento (Evangelijas, Apaštalų darbus bei Psalmyną) 11,5 tūkst. egz. tiražu, į seminarijos pirmą kursą priimamų klierikų skaičius padidėjo nuo 6 žmonių (1968 m.) iki 21 (1978 m.), į 41-ąją tarptautinį Eucharistinį kongresą Filadelfijoje 1976 m. buvo išleisti ir „reakcionieriai“: vysk. V. Sladkevičius ir kun. Pranas Račiūnas (1949–1965 m. kalintas Sibiro lageriuose). Tam įtakos turėjo du tarpusavyje susiję veiksniai: kilęs sąjūdis už Bažnyčios teises ir būtinybė įtikinti Vakarų viešąją nuomonę, kad Sovietų Sąjungoje religija nepersekiojama. Tai buvo ypač aktualu rengiantis Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai Helsinkyje, kurios Baigiamąjį aktą pasirašyti be Vatikano

tarpininkavimo būtų buvę daug sunkiau. Tai gi vėl susidūrė SSRS užsienio politikos, kuria siekiama įtvirtinti Europoje *status quo*, ir sovietų valdžios institucijų, atsakingų už visuomenės ateizavimą, tikslai.

Popiežiaus Pauliaus VI pontifikato metais vykdyta politika komunistinių režimų atžvilgiu (vengiama viešų pareiškimų dėl Bažnyčios persekiojimo šiuose kraštuose ir sutinkama su lojalių valdžiai vyskupų skyrimu) buvo dažnai kritikuojama 1972 m. pradėjusioje eiti „LKB kronikoje“. Šios politikos iniciatoriaus A. Casaroli nuomone, tai buvo nepriimančių sprendimų žmonių balsas. Anot jo, nors ir nelabai vaisingas dialogas su komunistine valdžia buvo būtinas norint išvengti, kad Bažnyčios veikla nebūtų visiškai izoliuota, o vyskupai, nors ir mažai galintys, užtikrino Bažnyčios vienybę⁴⁹. Tačiau, atrodo, Vatikano diplomatinė tarnyba pervertino komunistų galią. Kaip parodė vėlesni įvykiai, sovietų valdžia neturėjo pakankamai politinės valios užgniaužti sąjūdį už tikinčiųjų teises. Tuo tarpu valdžiai priimtinių dvasininkų skyrimas vyskupais iš tiesų buvo Bažnyčią vienijantis, tačiau jos pasipriešinimą slopinantis veiksnys. Valdžios reikalavimams nuolaidūs vyskupijų valdytojai, neturėdami vyskupo mitros, stiprėję opoziciniam sparnui ilgainiui būtų visiškai praradę autoritetą ir eilinių kunigų paklusnumą. Įšventinimas į vyskopus padidino jų autoritetą, tačiau iš dalies demoralizavo tuos, kurie priešinosi režimo antireliginei politikai.

IŠVADOS

Atliktas tyrimas leidžia daryti išvadą, kad SSRS–Vatikano santykiai buvo svarbus veiksnys, lėmęs sovietų valdžios politiką Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje. J. Stalino valdymo metais, vykstant įtemptai konfrontacijai, Katalikų Bažnyčia – sovietų valdžios įsitikinimu, skleidusi priešišką Vakarų įtaką, – buvo diskriminuojama. Po J. Stalino mirties pasikeitus sovietų valdžios užsienio politikos strategijai, keitėsi ne tik santykiai su Vatikanu, bet ir Bažnyčios padėtis Lietuvoje.

Sovietų Sąjungos užsienio politikos tikslų diktuojamą politiką Katalikų Bažnyčios atžvilgiu buvo stengiamasi suderinti su visuomenės ateizavimo užduotimis. Nuo šeštojo dešimtmečio vidurio efektyvesne priemone šiam tikslui pasiekti imta laikyti ne Lietuvos Katalikų Bažnyčios atribojimą nuo visuotinės Bažnyčios, bet kontroliuojamų ryšių egzistavimą. Skirtingus užsienio politikos ir visuomenės ateizavimo uždavinius ne visuomet pavykdavo suderinti. Plėtojantis oficialiems Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykiams su Vatikanu ir esant poreikiui išlaikyti Sovietų Sąjungai palankią Vatikano poziciją tarptautiniais klausimais, prasidėjus sąjūdžiui už Bažnyčios teises Lietuvoje, sovietų valdžia turėjo atsižvelgti į tikinčiųjų reikalavimus. Be šio sąjūdžio nebūtų buvę daroma nuolaidų Bažnyčiai, bet jų nebūtų buvę ir be tvirtos Vatikano pozicijos tikinčiųjų teisių atžvilgiu.

Nuorodos

¹ R. Laukaitytė, „Mėginimai sovietizuoti Lietuvos Bažnyčią 1944–1949 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, p. 178–197.

² T. Remeikis, *Opposition to Soviet rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 105–114.

³ V. Vardys, *The Catholic Church, dissent and nationality in Soviet Lithuania*, New York, 1978, p. 205–212.

⁴ T. Remeikis, op. cit., p. 112.

⁵ H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*, Warszawa, 1993.

⁶ Э. Винтер, *Политика Ватикана в отношении СССР (1917–1968)*, Москва, 1977.

⁷ D. J. Dunn, *Detente and Papal–Communist relations 1962–1978*, Boulder, 1979.

⁸ *Vatican II in Mosco (1959–1965)*, Leuven, 1997.

⁹ Д. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва, 1995; В. Алексеев, *Иллюзии и догмы*, Москва, 1991; М. Шкаровский, *Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 г.*, Москва, 1995.

¹⁰ М. Шкаровский, op. cit., p. 34.

¹¹ B. Puzinavičius, „Ketinimai steigti autokefalinę „katalikų“ bažnyčią“, *Tautos atmintis*, 1997, Nr. 2, p. 51–54.

¹² RKRT pirmininko 1945 m. gruodžio 7 d. informacija SSRS MT apie religinių organizacijų veiklą ir numatomas RKRT priemonės, Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 6991, ap. 3, b. 10, l. 130.

¹³ Cit. pagal М. Шкаровский, op. cit., p. 121.

¹⁴ Pažyma apie RKRT pirmininko pokalbį su K. Vorosilovu 1949 m. vasario 12 d., RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 8, l. 177.

¹⁵ RKRT ataskaita apie darbą nuo įkūrimo iki 1947 m. liepos 1 d., ibid., b. 47, l. 206.

¹⁶ Д. Поспеловский, op. cit., p. 274.

¹⁷ K. Misius, „Bažnyčių uždarinėjimas Lietuvoje pokario metais“, *LKMA metraštis*, 1998, t. 12, p. 84.

¹⁸ *О религии и церкви*, Москва, 1981, c. 69–81.

¹⁹ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Sovietų valdžios antibažnytinė politika 1953–1967 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 123–159.

²⁰ RKRT pirmininko I. Polianskio 1956 m. sausio 3 d. pranešimas SSRS užsienio reikalų ministrui V. Molotovui, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 129, l. 5.

²¹ RKRT 1956 m. vasario 27 d. pažyma „Apie katalikybės padėtį SSRS“, ibid., l. 41–45.

²² RKRT 1956 m. balandžio 4 d. pažyma SSKP CK, ibid., l. 87–91.

²³ М. Шкаровский, op. cit., p. 57.

²⁴ 1955 m. lapkričio 5 d. pažyma apie LSSR KGB 4-osios valdybos darbo patikrinimą, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 471, l. 82.

²⁵ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1956 m. gegužės 15 d. raštas SSRS KGB pirmininko pavad. S. Belčenkai, ibid., b. 30, l. 2–5.

²⁶ „Письма и диалоги времен „хрущевской оттепели““, *Отечественные архивы*, 1994, No. 5, c. 28.

²⁷ A. Roccucci, „Russian observers at Vatican II“, *Vatican II in Mosco*, p. 51.

²⁸ J. Stankevičius, *Mano gyvenimo kryžkelės* (dienoraščio rankraštis), p. 478.

²⁹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 36.

³⁰ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasininkijos delegacijos dalyvavimą pirmojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 39, l. 140.

³¹ И. Лаврецкий, „Каким будет новый „Силлабус“?“, *Комсомольская правда*, 1962, spalio 13.

³² RKRT pirmininko A. Puzino pažyma apie pirmąją II Vatikano Susirinkimo sesiją, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 167.

³³ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasininkijos delegacijos dalyvavimą trečiojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 12.

³⁴ Л. Ильичев, „Формирование научного мировоззрения и атеистическое воспитание“, *Коммунист*, 1964, No. 1, c. 23–46.

³⁵ М. Шкаровский, „Русская православная церковь в 1958–1964 г.“, *Вопросы истории*, 1999, No. 2, c. 55.

³⁶ *History of the Church*, ed. H. Jedin, K. Reppen, J. Dolan, New York, 1989, t. 10, p. 250.

³⁷ RKRT pirmininko A. Puzino 1964 m. gegužės 27 d. pranešimas apie popiežiaus Pauliaus VI politiką, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 68, l. 10.

³⁸ М. Шкаровский, „Русская православная церковь в 1958–1964 г.“, c. 56.

³⁹ М. Шкаровский, *Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 г.*, c. 109.

⁴⁰ LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasininkijos delegacijos dalyvavimą trečiojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 13.

⁴¹ Pažyma apie LSSR KGB pareigūnų susitikimą su prel. J. Labuku, įvykusį 1959 m. gegužės 15 d., ibid., ap. 45, b. 99, l. 55.

⁴² LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus pažyma A. Sniečkui apie Lietuvos katalikų dvasininkijos delegacijos dalyvavimą pirmojoje II Vatikano Susirinkimo sesijoje, ibid., b. 39, l. 140.

⁴³ LSSR KGB 2-osios valdybos antrojo skyriaus 1967 m. II ketvirčio darbo planas, ibid., b. 63, l. 13.

⁴⁴ Ataskaita apie RRT įgaliotinio Lietuvoje darbą 1966 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 72.

⁴⁵ RRT atsakymas į A. Casaroli 1967 m. notą SSRS pasiuntinybei Romoje, ibid., b. 75, l. 89–95; Pažyma apie 1971 m. vasario 26 d. įvykusį RRT pirmininko V. Kuropodovo pokalbį su A. Casaroli, ibid., b. 84, l. 24–27.

⁴⁶ RRT atsakymas į A. Casaroli 1967 m. notą SSRS pasiuntinybei Romoje, ibid., b. 75, l. 94.

⁴⁷ RRT įgaliotinio Lietuvoje J. Rugienio 1972 m. pažyma „Apie kurstomąją Vatikano propagandą siekiant suaktyvinti Katalikų Bažnyčios veiklą Lietuvoje“, *ibid.*, b. 86, l. 30–38.

⁴⁸ *Ibid.*, l. 32.

⁴⁹ Apie Rytų politiką ir vyskupų skyrimus (I. Vaišvilaitės 1996 m. interviu su A. Casaroli), *Naujasis židinys*, 1998, Nr. 5/6, p. 287–290.

Gauta 1999 06 10
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Arūnas Streikus

RELATIONS BETWEEN THE USSR AND THE VATICAN AND SOVIET POLICY TOWARDS THE CHURCH IN LITHUANIA BETWEEN 1945–1978

Summary

Soviet policy towards the Catholic Church in Lithuania depended on the character of relations between Moscow and the Vatican. The hostility between Moscow and the Vatican added to an already extremely difficult situation for the Catholic Church during the last decade of Stalin's reign. Those tense relations led to attempts to reorganise the Catholic Church in Lithuania into an independent national church. After Stalin's death the Soviets changed the tactics of their foreign policy and the policy towards the Church. Consequently the relations between Moscow and the Vatican took new shape. The Soviets abandoned the

discriminatory policy towards the Catholic Church and gave consent to Lithuania to re-establish linkages with the Vatican, of course, controlled by the Soviets. Both, the Soviets and Lithuania, benefited by the détente. On one hand, the Soviets with no disguise could consolidate the status and authority of the Catholic clergy loyal to the regime. On the other hand, the communication of the Church of Lithuania with the outside world greatly contributed to a successful end of suppression and gradual establishment of rights for the faithful.